

БОЯРСТВО ПІВДЕННОЇ ВОЛИНИ НАПЕРЕДОДНІ РО- ЗПАДУ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

XIV ст. – період активного формування боярського стану Південної Волині. Важливим моментом цього процесу було широке залучення в ряди волинських бояр вихідців із інших земель Східної та Центральної Європи. Розширення боярського стану відбувалося на тлі зіткнення навколо Галицько-Волинської держави військово-політичних інтересів сусідів.

Ключові слова: боярський стан, військово-політичні інтереси, Південна Волинь, Галицько-Волинська держава.

XIV в. – період активного формування боярського сословия Южной Волини. Важним моментом этого процесса было широкое вовлечение в ряды волинских бояр выходцев из других земель Восточной и Центральной Европы. Расширение боярского сословия происходило на фоне столкновения вокруг Галицко-Волинского государства военно-политических интересов соседей.

Ключевые слова: боярское сословие, военно-политические интересы, Южная Волинь, Галицко-Волинское государство.

Article investigated the fourteenth hundred period of the formations of Volhynian regional nobility before and destruction of Galician-Volhynian state. Analysed Volhynian nobility activity as war-lord and military organizer.

Key words: nobility, military and political interests, South Volhynia, Galician-Volhynian state.

Актуальність теми визначається тим, що боярство як прошарок професійних військових і земельних керівників було важливим станом Галицько-Волинської держави. Його значення підтверджується численними згадками у літописі. XIV ст. відоме як період активного формування боярського стану в головних центрах Галицько-Волинської держави, до яких належали насамперед давні державні осередки – Володимир, Лучеськ, Белз, Бузьк та інші міста Південної Волині. Саме бояри почали відігравати провідну роль в

Терський Святослав Володимирович, кандидат історичних наук, Інститут гуманітарних і соціальних наук Національного університету “Львівська політехніка”, м. Львів.

© С.В. Терський, 2009

управлінні князівством у момент кризи та занепаду Галицько-Волинської держави. Волинські бояри зуміли зберегти свої позиції та взяли активну участь у формуванні шляхетського стану Волинської землі у період її входження до складу Великого князівства Литовського та Руського. Проте незважаючи на порівняно численний джерельний матеріал походження персональний склад і суспільне значення боярства не знайшли належного висвітлення в літературі. Однак з огляду на визначну роль бояр Волинської землі в історії Південної Русі ці питання виступають на перший план сучасних історичних досліджень.

Стан дослідження проблеми. Виникнення, персональний склад і суспільна роль волинського боярства порівняно з галицьким мало висвітлені в історичній літературі. Побіжно цього питання торкались Д. Зубрицький (1855), О. Андріяшев (1887), І. Лінніченко (1899), М. Грушевський (1905–1913), І. Крип'якевич (1984), В. Пашуто (1950), більш детально писали про волинських бояр П. Іванов (1895) та К. Софроненко (1955) [6; 12; 15; 18].

Останнім часом походження боярських родів та їх роль у житті Галицько-Волинської держави досліджували А. Петрик, О. Майоров, В. Собчук, О. Мазур та автор статті [29]. Проте у вказаних працях процесу формування боярського стану Південної Волині періоду XIV ст. приділено недостатньо уваги.

Новизна дослідження полягає в тому, що у статті на документальних та археологічних джерелах уперше проаналізовано персональний склад і суспільну роль боярства міст Південної Волині напередодні розпаду Галицько-Волинської держави.

Нестабільна обстановка після смерті князя Романа Мстиславовича, а також чергове зближення із Заходом, що намітилося у другій половині XIII ст., очевидно, було однією з причин зростання ваги бояр в управлінні державою. Особливе зростання суспільного становища бояр, їх політичного впливу відносять до часу правління Юрія I [6, 203].

Чимало укріплених князівських і боярських дворів існувало в найближчій околиці Володимира та інших княжих

городів. Боярські садиби нерідко сусідували з князівським. Так, розташована у 3–4 км вище Зимного садиба, ймовірно, отримала назву від імені першого власника – боярина Хвала. Хвалимичі (тепер с. Фалимичі) та Житані (“житня людина”, за В.І. Далем, – “середній стан між боярами, першорядними громадянами та чорними людьми”) вперше згадані у Галицько-Волинському літописі під 1287 р. [4, 486, 850, 892]. Посад площею 2 га в ур. Селисько у 1987 р. і 2004 р. обстежувався Волинською експедицією Львівського історичного музею [25, 63]. Дерев’яний замок згаданий у документах XVI ст. Сучасне замчище розмірами 120x40 м уперше обстежувалось О. Цинкаловським.

Боярські садиби тягнулись уздовж шляху з Володимира на Перемиль угору по р. Лузі. Одна з них могла бути поблизу монастиря Чесного Хреста в ур. Замчисько в околиці с. Марківстав, розташована на південному острові, а ще одна – на сусідньому городищі в ур. Гребелька біля Бужковичів, обстеженому в 1987 р. [20, 43, 45]. Через ці місця, згідно з документом 1400 р., пролягала т. зв. “львівська дорога”. Можливо, назва села засвідчує первісну його належність вже згаданому вище впливовому володимирському міщанину Маркольту, згаданому під 1268 р. у літописі, або ж володимирському єпископу Марку, згаданому у 1287 р. [2, 427, 437].

Бояри дбали про загосподарення отриманих земель. Так, згадане городище в ур. Гребелька було захищене штучною водоймою. Як відомо, ставкові господарства набули поширення в Європі саме у XIII ст. [18, 133]. Можливо, в ур. Гребелька знаходився один із перших рибних ставів в околиці Володимира [20, 43, 45].

Боярською садибою були, мабуть, давні Низкиничі (у XVII ст. спадкова власність знаменитого київського воєводи Адама Кисіля). Проте археологічних даних про цю пам’ятку на сьогодні ще замало [24, 45]. З околиць Лучеська (с. Несвіч) виводили свій родовід князі Несвіцькі [8, 328].

Залежно від ситуації князівські садиби нерідко ставали боярськими, і навпаки. Прикладом цього може бути двір Мстишин в околиці Лучеська, який вже у середині XIV ст. належав соратнику князя Любарта Івану Мстишинському.

На зразок стольного Володимира інші княжі міста формували свою дружинно-боярську ієрархію. Ряд топонімів, які супроводжують топографію їх округи, вказують на обов'язковість у цій структурі бояр-гуменників (Гумниська біля Буська, Гуменники біля Пересопниці) [29, 522]. На північній околиці посаду Перемиля на березі р. Стир (ур. Задуб'я біля с. Гумнище) можна локалізувати ще одну садибу боярина-гуменника. Опосередкованою вказівкою на це можуть бути численні знахідки військового спорядження, зокрема булава [11, 132–133].

На походження від боярських садіб натякають давні назви укріплених поселень XII–XIV ст. (з XV ст. вони відомі як шляхетські замки) у верхів'ях р. Луги – Коноухи та Свинухи [29, 522].

Окрім дворів у місті старші бояри мали резиденції у центрах своїх земельних володінь. Так, з двором боярина Вакія прийнято пов'язувати пам'ятки XI–XII ст. у с. Вакіїв поблизу Червена (тепер – с. Чермно), з двором Кульмея – городище в ур. Замок у заплаві р. Липи поблизу с. Колмова (тепер у Горохівському районі) [20, 51]. Садибою володимирського боярина Шелва вважають також с. Шельвів у Локачинському районі.

Давнішими боярськими садибами неподалік Жидичина та Турійська могли бути села з присвійною назвою Колчин (під такою назвою села неодноразово згадані у документах XVI ст. [3, 122], за сучасною транскрипцією – Кульчин). Назви цих сіл походять від імені Колчя. Таке ім'я мав, наприклад, отрок (молодший дружинник) луцького і волинського князя Давида Ігоровича [4, 236, 239]. Саме його двір міг існувати на території сучасного однойменного села в околиці Турійська.

Важливим осередком волинського боярства була Пересопниця. В її околицях було чимало переважно дрібніших боярських землеволодінь, як це видно з топоніміки (Гуменники, Милостів, Дяцьковичі) та решток городищ [23, 37–38]. З літопису відомі імена двох галицьких бояр – Гліба Зеремійовича та Юрія Прокоповича, які у першій половині XIII ст. служили пересопницькому князю Мстиславу Німому.

Як відомо, цей князь підтримував тісні контакти з галицькими боярами, зокрема, він прийняв у себе в Пересопнищі бояр Яволода і Ярополка, брата боярина Володислава Кормильчича, коли останнього полонив угорський король Андрій. Чисельним було також боярство Божеська. Літописом на початку XIII ст. засвідчений місцевий воєвода з помічниками Іванком та Збіславом Станіславовичами.

Ряд бояр був розселений в околицях Бужеська, вздовж галицько-волинського кордону, про що відомо завдяки подіям середини XIV ст. [12, 50] (боярський двір Бутвичів у Сулиміві локалізований археологічно [22]).

Особливо помітною стала роль бояр в управлінні державою за часів правління князів Юрія II-Болеслава та Любарта-Дмитра Гедиміновича.

Однією із найвищих посад був тисяцький, до повноважень якого належало керівництво адміністративною та військовою владою у найбільших містах, сотські відповідали за округи менших міст, двірський, за І. Лінниченком [15, 14], був міністром двору. І. Крип'якевич [12, 127-128] виводив цю посаду з Угорщини. У середині XIII ст. адміністративну та військову владу у найбільших містах очолювали воєводи [2, 380; 19, 121]. У середині XIV ст. статус воєвод значно зріс, вони замінюють собою тисяцьких – їм уже належала вся військова влада у землях, вони стають також членами боярської ради при князі. Ця рада при останніх галицько-волинських князях Юрії-Болеславі та Любарті-Дмитрі стає колективним органом на кшталт польського чи угорського сенату, що обмежував владу князя [9, 13]. Згідно з повідомленням сучасників, Юрій-Болеслав, перший з володарів Галицько-Волинської держави, був обраний на князювання боярами [5, 623].

Таким чином, зростанню суспільної ваги волинських бояр сприяли також зовнішні впливи. У Галичі та сусідній Польщі, з якими Волинь завжди мала тісні стосунки, бояри займали аналогічне становище. Мабуть, непоодинокими були випадки переходу бояр від одних до інших володарів. У зв'язку з новою воєнно-політичною ситуацією, що склалась у Східній Європі у першій половині XIV ст., значно

зросла вага старого стратегічного союзника – Тевтонського ордену. Союз з Орденем та Золотою Ордою, спрямований проти Литви та Польщі, як головна військово-політична лінія Галицько-Волинської держави чітко визначився саме в роки правління Юрія II Тройденовича [31, 10–39]. Відомо, що у 1337 р. під Любліном воювали об'єднані українсько-золотоординські війська [17, 391]. Цілком закономірним за умов постійного військового протистояння був, поряд із політичними зв'язками, певний обмін військовими фахівцями із союзниками.

Політичні контакти з Тевтонським орденем поєднувались із особистими контактами між представниками боярсько-лицарського стану обох країн. Цьому сприяли релігійна толерантність волинських володарів і змішані шлюби. Свого часу О. Пріцак звернув увагу на земельні надання в орденських землях вихідцям із галицько-волинських земель – русинам Марку, Максиму, Войтеху та Григорію, а також на особу віце-комтура Івана Белова, який займав цей уряд у 1324–1326 рр. при комтурі Людері з Брауншвейга. Цей Іван Белов загинув у 1331 р. у битві з поляками як прапоронець Тевтонського ордену [16, 77]. Цікаво, що саме Людеру з Брауншвейга, вже як великому магістру, адресувалася відома грамота Юрія II-Болеслава.

Відома активна роль бояр в отруєнні Юрія II-Болеслава. Очевидно, цей князь справді активно залучав до управління державою вихідців із Заходу, ймовірно, також орденських “братів”. Волинські та галицькі бояри по смерті Юрія II, яка сталася 7 квітня 1340 р., визнали великим князем Дмитра-Любарта, як вважають, враховуючи його родинні зв'язки із Левом Луцьким [34, 283]. Про визнання галицьких бояр, очолених Дмитром Детьком, Дмитра-Любарта своїм князем є достатньо свідчень. Це і відомий напис на дзвоні собору Св. Юрія у Львові з 1341 р. [1, 79], і повідомлення сучасника цих подій підканцлера короля Казимира Янка з Чарнкова [5, 629], який зазначив, що Любарт володів Галичиною до 1349 р. Все це могло відбутися лише за повної підтримки Дмитра-Любарта з боку волинського боярства та міст.

Провідна роль волинського боярства організації активної військової протидії агресії польського короля Казимира III та короля Угорщини Людовіка, які після смерті Юрія II намагались захопити спочатку галицькі, а потім – і волинські землі [28, 18–19]. Здійснення масштабних фортифікаційних проектів (окрім побудови Луцького замку Любарта приписують будівництво дерев'яного Галицького замку та ряд замків на кордоні Волині з Поділлям, зокрема кам'яного Крем'янецького замку [13; 28, 20]) також спиралося на кваліфіковані кадри із найближчого оточення великого князя.

Швидке поновлення Любартом влади над Володимирщиною (Казимир III зумів втримати її лише до своєї смерті) свідчило про вірність місцевого боярства. Незважаючи на політику польського короля, який намагався оточити володіння Любарта буферними зонами, волинським боярам вдалося встановити надійний контроль над Південно-Східною Волиною. На східних околицях держави Любарта, на межі з Поділлям, ними було відновлено ряд замків. Серед них, мабуть, найголовнішим був згаданий у трактаті 1366 р. Меджибіж [32]. Археологічними дослідженнями останніх років на території замку виявлено рештки дерев'яної фортеці XIV ст. та середньовічні поховання вихідців з Прибалтики [30]. Парні поховання (чоловік+жінка), виявлені на території Меджибізького замку, які також можуть бути й тюркськими [28, 20], є, поза сумнівом, похованнями місцевих бояр.

Відомі численні факти поселення іноплемянної військової еліти у прикордонних областях. Як наслідок розпаду Золотої Орди, що наступив після перемог Ольгерда, почався наплив у державу Любарта численних мешканців золотоординських міст. Зокрема, існує версія про запрошення вірменських воїнів до Лучеська із м. Солхат у Криму князем Федором Любартовичем [14, 49]. Саме в часи згаданих військових протистоянь в якості прикордонної сторожі могли використовувати аланів – найчисельніше осіле населення Північного Причорномор'я. Є підстави приписувати їм відомі наскельні укріплення у Підкамені на Брідщині,

згадані як “Закамін” серед південно-волинських фортець у договорі 1366 р. [32].

На думку історика Золотої Орди Я.Р. Бубенка [7], окремі групи аланів, які розселились у слов'янському середовищі протягом X–XI ст., могли залишити також характерні підплитові поховання, поширені, крім Галичини, на Південній Волині [21, 84; 23, 33].

Археологічно підтверджується також проникнення груп половців, які втікали від монголо-татар на галицько-волинські землі, підтримане рядом істориків [10]. Таким чином, галицько-волинські князі цілеспрямовано розселили професійних воїнів у окремих стратегічних фортецях Південної Волині. Як результат, лише на п'ять років (1377–1382 рр.) ці землі, зміцнені Любартом, опанував угорський король Людовик, якому по смерті польського короля відійшли галицькі землі. Після його смерті вони одразу ж повернулись під владу Волині.

Саме за часів князювання Любарта (враховуючи свідчення, дані королівським люстраторам луцькими “князями, панами і землянами” у 1545 р.) “Лучеськ Великий на Стирі” – столиця Любартової держави став найпотужнішою фортецею Волині.

Висновки. Поступова професіоналізація армії, тривалі та безперервні війни піднесли політичне значення боярства як професійного воїнства. Це проявилось в тому, що луцькі бояри взяли під свою опіку Низький замок, головний храм якого – Св. Дмитра був обдарований колишнім боярським двором Дем'янів південніше Лучеська [26].

Таким чином, волинське боярство відіграло визначну роль як у політичному житті Галицько-Волинської держави, так і в господарському освоєнні її земель. Вплив цих бояр на хід української історії ще не здобув належної оцінки дослідників. Тому ґрунтовне вивчення цього суспільного стану є одним із першочергових завдань українських істориків та археологів.

1. Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси: Сб. матер. и исслед. – СПб.: Тип. імператорской АН, 1907. – 334 с.

2. Літопис Руський за Іпатівським списком / [Перекл. Л. Махновець]. - К.: Дніпро, 1989.- 591 с.
3. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. - К.: Наук. думка, 1990.- 407 с.
4. ПСРЛ изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією. - Т. 2. Ипатьевская летопись. - Изд. 2-е. - М., 1908. - 936 с.
5. Joannis de Czarnkow. Cronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historica. - Leopoldis, 1872. - Т. 2. - S. 619-756.
6. Андрияшев А.М. Очерки истории Волынской земли до конца XIV столетия / А.М. Андрияшев. - К., 1887. - 232 с.
7. Бубенок Я.Р. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XIV вв.) / Я.Р. Бубенок. - К.: Истина, 2004. - 324 с.
8. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX-початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Л. Войтович. - Львів: Ін-т українознав. ім. І.П. Крип'якевича, 2000. - 649 с.
9. Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и заграничным источникам / Н. Дашкевич. - К., 1873.- 80 с.
10. Дашкевич Я.Р. Етнічні процеси на західноукраїнських землях IX-XIII ст. До проблематики досліджень / Я.Р. Дашкевич // Науковий вісник Українського університету. - Москва; Львів: Ліга-прес, 2002. - С. 13-15.
11. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие / А.Н. Кирпичников. - Вып. 3. Доспех: комплекс боевых средств X-XIII вв. - 92 с. (САИ.- Вып. Е1-36).
12. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. - К.: Наук. думка, 1984. - 174 с.
13. Крощенко Л. Визначення часу побудови мурованого замку в Кременці / Л. Крощенко // З історії української реставрації. Дод. до щорічника "Архітектурна спадщина України". - К.: Українознавство, 1996. - С. 254-258.
14. Мицько І. Князь Любарт та його родина / І.Мицько // Старий Луцьк: Наук.-інформ. збірник ЛДІКЗ. - Вип. 2. - Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. - С. 43-52.
15. Лінніченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV-XV в. / І. Лінніченко // Руська історична бібліотека НТШ. - Т. 7. - Львів, 1899. - С. 14.
16. Масан О. Середньовічна Україна і німецький Орден: недосліджені проблеми взаємодій / О. Масан // Четвертий міжнарод. конгрес українців (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.). Доповіді і повідомлення. Історія. - Ч. 1: Від найдавніших часів до початку XX ст. - Одеса; Київ; Львів, 1999. - С. 74-79.
17. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / В.Т. Пашуто. - М., 1959. - 420 с.
18. Сванидзе А.А. Деревенские ремесла в средневековой Европе / А.А. Сванидзе. - М.: Высшая школа, 1985. - 176 с.
19. Софроненко К.А. Общественный строй Галицко-Волынской Руси XI-XIII вв. / К.А. Софроненко. - М.: Гос. изд. юр. лит.-ры, 1955.- 136 с.

20. *Терський С.В.* Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. 1. – Львів, 1993. – С. 41–67.
21. *Терський С.В.* Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.) (до постановки проблеми) / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. 4. – Ч. 1. – Львів: Логос, 1995. – С. 73–88.
22. *Терський С.В.* Розвідки у Верхньому Побужжі / С.В. Терський // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р. – Львів: Істор. музей, 1994. – С. 12–13.
23. *Терський С.В.* Пересопниця. Краєзнавчий нарис / С.В. Терський. – Рівне: Азапія, 2003. – 160 с.
24. *Терський С.В.* Рятівні дослідження у містах Західної України / С.В. Терський // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К.: Ін-т археології НАН України, 2003. – С. 44–46.
25. *Терський С.В.* Дослідження літописної округи княжого Володимира / С.В. Терський // Інститут українознавства ім. І.П. Крип'якевича Національної академії наук України в 2003 р.: Інформаційний бюлетень. – Львів, 2004. – С. 61–64.
26. *Терський С.В.* Лучеськ X–XV ст. / С.В. Терський. – Львів: Вид-во Нац. університету “Львівська політехніка”, 2006. – 252 с., іл.
27. *Терський С.В.* Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2006. – № 571. – С. 8–18.
28. *Терський С.В.* Волинь часів великого князя Любарта Гедиміновича та Золота Орда: взаємовідносини за історичними та археологічними джерелами / С.В. Терський // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник ЛДКЗ. – Вип. 3. – Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2007. – С. 16–27.
29. *Терський С.В.* Боярство Волині X–XIV ст.: походження, суспільна роль, персональний склад (за літописними та археологічними даними) / С.В. Терський // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. 253. Праці археологічної комісії. – Львів, 2007. – С. 511–527.
30. *Толкачев Ю.І.* Археологічні дослідження в Меджибожі / Ю.І. Толкачев, Б.О. Моця, Р.І. Радченко, С.В. Чакір, М.В. Пінчак // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – Вип. 5. – К.: Ін-т археології НАН України, 2003. – С. 276–278.
31. *Шабульдо Ф.М.* Землі Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо. – К.: Наук. думка, 1987. – 179 с.
32. *Czuczynski A.* Traktat ksiąząt litewskich z Kazimierem Wielkim z r. 1366 / A. Czuczynski // Kwartalnik historyczny. – 1890. – S. 513–515.
33. *Dabrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich / D. Dabrowski. – Poznań; Wrocław, 2002. – 348 s. (Biblioteka Genealogiczna. – T. 6).

Надійшла до редколегії 27.10.2009.